

WSCHODNIA GRANICA RZECZYPOSPOLITEJ Z SOWIECKĄ ROSJĄ I UKRAINĄ PO ROKU 1921

Andrzej Antoni Wawryniuk

Polska, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie

ORCID: 0000-0002-2555-1488

e-mail: awawryniuk@pwsz.chelm.edu.pl

Abstrakt. Lata dwudzieste XX w. były wyjątkowo trudne dla narodów Polski, Rosji i Ukrainy. Polska po uzyskaniu niepodległości dążyła do zapewnienia suwerenności i przyłączenia rozległych terenów, utraconych podczas rozbiorów, mając przy tym poparcie Rady Ambasadorów większości państw Europy Zachodniej. Ukraina czuła się pokrzywdzona poprzez wycofanie zgody na przyłączenie do niej Chełmszczyzny, Podlasia i Nadsania. Konfliktową sytuację, przynajmniej na krótki okres, kończył Traktat ryski i delimitacja granicy wschodniej Polski.

Słowa kluczowe: traktat ryski, delimitacja granicy, Ukraina, Rosja, Wołyń, Zbrucz, Dniestr.

THE EASTERN BORDER OF THE REPUBLIC OF POLAND WITH SOVIET RUSSIA AND UKRAINE AFTER 1921

Andrzej Antoni Wawryniuk

Poland, The State School of Higher Education in Chelm

ORCID: 0000-0002-2555-1488

e-mail: awawryniuk@pwsz.chelm.edu.pl

Abstract. The 1920s was an extremely difficult time for the nations of Poland, Russia and Ukraine. After regaining the independence, Poland sought to secure the sovereignty and join the vast territories, lost during the partitions, with the support of the Council of Ambassadors from most Western European countries. Ukraine felt aggrieved by the withdrawal of approval for the incorporation of Chelm Land. The confrontational situation – at least for a short period of time – was ended by the Treaty of Riga and by delimitation of the Polish Eastern border.

Keywords: Treaty of Riga, delimitation of the border, Ukraine, Volyn, Zbrucz, Dniester.

Wstęp

Granicy polsko-ukraińska budziła i budzi zainteresowanie nie tylko naukowców. Jest to podyktowane dużą częstotliwością dokonanych i planowanych zmian jej przebiegu, nawet w drugiej połowie XX w. Wydaje się więc, że opracowanie oparte na dokumentach archiwalnych, ukazujące nawet wycinek problemu jest potrzebne. Z tych m. in. względów uznano, że artykuł poruszający taką właśnie tematykę jest społecznie uzasadniona, tym bardziej, że porusza istotne problemy dla Rzeczypospolitej.

Opracowania zwarte na ten temat praktycznie nie występują, poza wydaną monografią autora artykułu. Wzmianki na ten temat można też spotkać w następujących opracowaniach: *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krząskta, *Granice Rzeczypospolitej Polskiej (na przestrzeni dziejów)*, red. Z. Kumosia, *Terytoria sporne w Europie* red. T. Witucha, Pułtusk 2001, czy *Stosunki polsko–ukraińskie historia i pamięć*, red. J. Marszałek–Kawy i Z. Karpusa.

Przedmiotem i celem badań naukowych było przedstawienie procesu tworzenia się wschodnich granic Polski po zakończeniu I wojny światowej, wpływu decyzji politycznych na jej przebieg, w tym niekorzystne rozstrzygnięcia dla państwa polskiego, które zapadło w 1918 r. dotyczące przekazanie Ukrainńskiej Republice Ludowej (URL), nieistniejącemu bytowi politycznemu, Chełmszczyzny i Podlasia. W artykule omówiono także proces delimitacji granicy po traktacie ryskim z 1921 r. z oznaczeniem jej linii i podaniem miejscowości nadgranicznych przynależnych do Polski oraz państw ościennych graniczących na wschodnich rubieżach z Rzeczpospolitą.

Traktat brzeski z 9 lutego 1918 r. a sprawa Chełmszczyzny i Podlasia

Zakończenie I wojny światowej, wojna polsko–bolszewicka z lat 1918–1920 i jej rozstrzygnięcia doprowadziły do nowych decyzji formalno-prawnych, dotyczących między innymi terenów Kresów Wschodnich. Należy tu nadmienić m.in. Traktat brzeski z 9 lutego 1918 r., w wyniku którego Niemcy, Austro–Węgry, Turcja (Państwo Osmańskie) i Bułgaria odstępowały proklamowanej 22 stycznia 1918 r. Ukrainńskiej Republice Ludowej Chełmszczyznę i Podlasie. Wytyczona linia graniczna oznaczała, że do Ukrainy zostają przyłączone: powiaty tomaszowski, hrubieszowski i włodawski w całości, prawie w całości powiaty zamojski z Zamościem, chełmski, radzyński i konstantynowski, połowa powiatu biłgorajskiego i część krasnostawskiego. Nowa granica biegła na niektórych odcinkach dalej na zachód niż dawna granica guberni chełmskiej i odrywała jeszcze większą liczbę ludności. Obszar ten obejmował 16 tys. km² z prawie milionem ludności, której 55% stanowili Polacy, 30% Ukraińcy i 15% inni [Grossfeld 1974: 35]. Granice powyższego terytorium zostały granice opisano w artykule II punkt 2 Traktatu [Kowalczyk 2010: 154–155]. Omawiany dokument i zawarte w nim decyzje, w wyniku zdecydowanego sprzeciwu Polaków i braku jego ratyfikacji przez Austro–Węgry, co z punktu widzenia prawa było konieczne, nigdy nie wszedł w życie.

Należy podkreślić, że powyższe tereny miały być odstąpione URL za dostawę miliona ton zboża i 50 tys. ton mięsa wołowego oraz wiele innych artykułów spożywczych. Zwraca też uwagę fakt, że decyzja Niemiec, Austro–Węgier Turcji (Persji), i Bułgarii jest przez wielu historyków określana jako nowy rozbiór Polski [Wawryniuk 2017: 12].

Konferencja Pokojowa w Paryżu – jej decyzje o wschodnim terytorium Rzeczypospolitej

Drugim ważnym wydarzeniem politycznym była Konferencja Pokojowa w Paryżu z 1919 r. na której rozpatrywano problematykę przyszłych granic Polski. Warto przy tym zaznaczyć, że już 8 października 1918 r. Roman Dmowski, delegat Polski na powyższą konferencję, złożył Wodorowi Wilsonowi, prezydentowi Stanów Zjednoczonych memoriał dotyczący terytorium Polski. W części III – „Zabór rosyjski” napisał: „Prowincje Wschodnie. Gubernie: kowieńska, wileńska, grodzieńska, mińska, mohylowska, witebska, wołyńska, podolska i kijowska o powierzchni ogólnej 180 911 km² i ludności wynoszącej 26 013 400 to dawne terytorium Państwa Polskiego, przyłączone do Rosji w czasie trzech rozbiorów (1772, 1793, 1795)” [Kozicki 1921: 140, 151]. W dalszej części dokumentu R. Dmowski stwierdzał, które obszary winny wejść do państwa polskiego: „Wszystkie terytoria prowincji wschodnich to znaczy: wschodnia część guberni witebskiej, gubernia mohylowska, wschodnia część guberni mińskiej, gubernia wołyńska i podolska, z wyjątkiem swych powiatów zachodnich” [Kozicki 1921: 166]. powinny być włączone do Polski.

Nie bez znaczenia był w tym przypadku fakt powołania we Francji już w 1917 r. Armii Polskiej pod dowództwem gen. Józefa Hallera, do której zaciągnęli się ochotnicy z Polonii amerykańskiej. Mówi się nawet, że gdyby nie ten argument siły i walka wspólnie z Armią Francuską, nie byłoby mowy o pozytywnych rozstrzygnięciach paryskich na rzecz Polski [Wawryniuk 2020: 58, 76].

Ustanawianie administracji polskiej na Kresach Wschodnich

Jeszcze w trakcie prowadzonych walk (wojna polsko–bolszewicka) Naczelnny Wódz Wojska Polskiego rozkazem z dnia 12 maja 1919 r. [Rozkaz... 1919: 15] i 29 maja 1920 r. [Rozkaz... 1920: 1057] oraz z dnia 17 stycznia i 29 maja 1920 r. [Dekret... 1919: 1, 168] powołał Urząd Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich i Komisarza Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. 20 października 1920 r. w miejsce w/w urzędów utworzony został Tymczasowy Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych (Z.T.P.i E.) [Rozkaz... 1920: 1,2,1], którego szefem został Władysław Raczkiewicz, naczelnik Okręgu Mińskiego b. Zarządu Ziem Wschodnich [Rozkaz... 1920: 1,3]. Otrzymał on bardzo szerokie kompetencje, do których, poza problematyką mającą bezpośrednią styczność z operacjami wojennymi, należały przede wszystkim sprawy administracyjne, samorządowe, narodowościowe, społeczne i gospodarcze, a także wydawanie i wykonywanie odnośnych zarządzeń oraz sprawy policji i sądownictwa karno–administracyjnego. Do kompetencji Szefa Zarządu Ziem należało również regulowanie ruchu ludności cywilnej oraz wydawanie przepustek i paszportów [Rozkaz... 1920: 1,4,2,3].

4 grudnia 1920 r. Szef Tymczasowego Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych podjął pierwsze decyzje administracyjne, np. z powiatu włodzimierskiego (Wołyń) wydzielony został powiat lubomelski [Rozporządzenie... 1920: 5,41], z powiatu kowalskiego – powiat Kamień Kaszyński [Rozporządzenie... 1920: 5,42], a z powiatu włodzimierskiego – powiat horochowski [Rozporządzenie... 1920: 5,46]. Zostały także rozszerzone granice powiatu sarnieńskiego [Rozporządzenie... 1920: 5,49], do którego z powiatu łuckiego włączone zostały następujące gminy: bereżnicka, włodzimierzecka, horodecka, rafałowiecka i bielsko-wolska [Rozporządzenie... 1920: 5,49,1]. Między innymi, poprzez tego typu decyzje, wprowadzany został polski porządek prawny, w tym administracja różnych szczebli i nowy – polski podział administracyjny, w tym przypadku Wołynia.

27 listopada 1920 r. ukazało się Rozporządzenie Rady Ministrów likwidujące Tymczasowy Zarząd Terenów Przyfrontowych i Etapowych powołanych rozkazem Wodza Naczelnego z dnia 9 września 1920 r. Zarząd nad tym obszarem przejął Minister Spraw Wewnętrznych oraz poszczególne ministerstwa [Rozporządzenia... 1920: 115, 762]. Powyższa decyzja była podyktowana między innymi tym, że 17 sierpnia 1920 roku w Mińsku rozpoczęto polsko-sowieckie pertraktacje pokojowe, które następnie od 21 września prowadzone były w Rydze, gdzie 12 października 1920 r. zawarta została tzw. umowa o preliminarzach pokojowych i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad, którą Sejm RP zatwierdził Ustawą z dnia 22 października 1920 r. [Ustawa... 1920: 101,667,668].

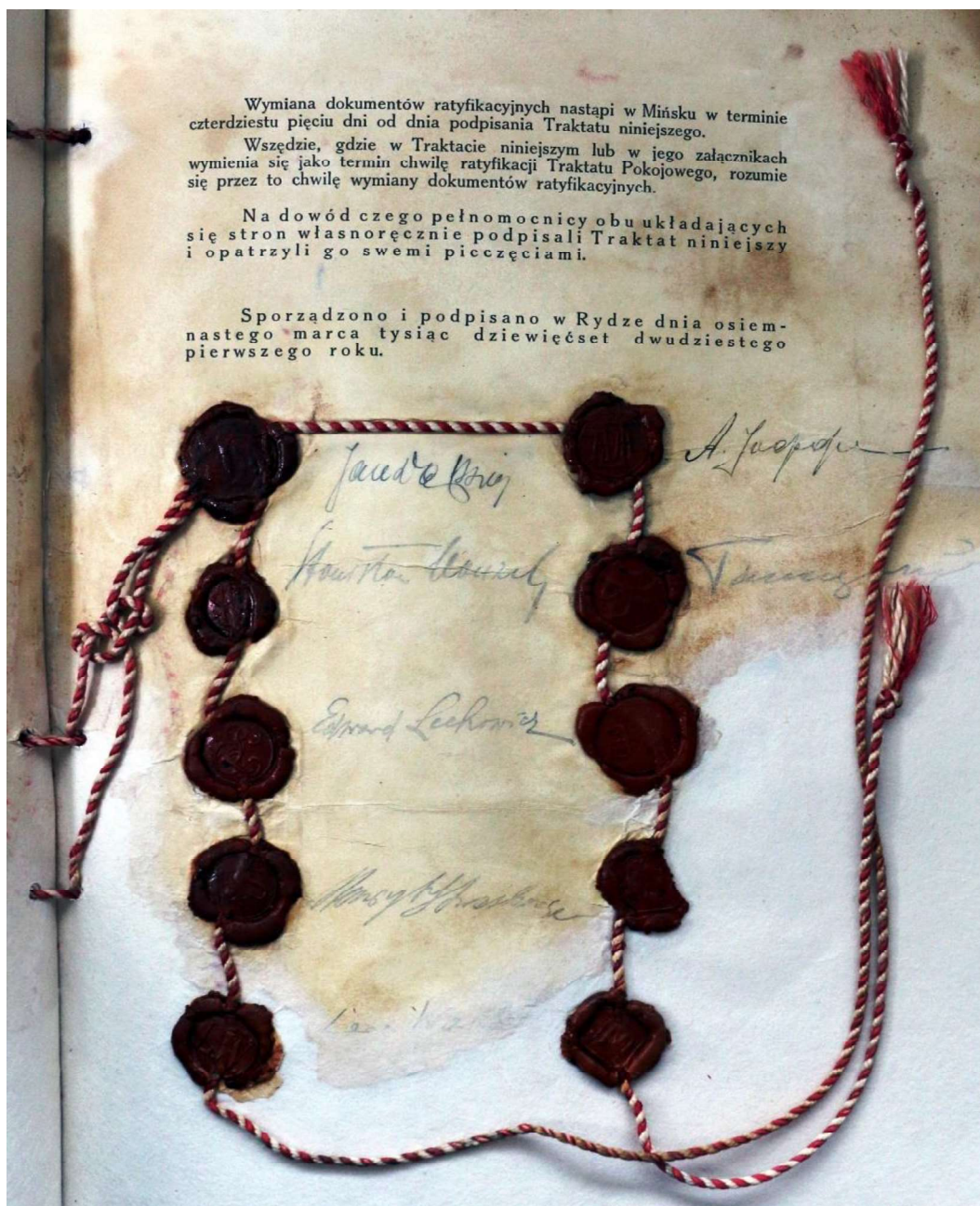
Pertraktacje polsko-rosyjsko-ukraińskie w Rydze – podpisanie traktatu

Najbardziej istotnym dokumentem kończącym wojnę polsko-bolszewicką był Traktat pokojowy zawarty między Polską a Rosją i Ukrainą i podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. W preambule dokumentu zapisano: „Polska z jednej strony a Rosja i Ukraina z drugiej strony powodowane pragnieniem położenia kresu wynikłej między nimi wojnie i dążąc do zawarcia, na podstawie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 roku Umowy o przedwstępnych warunkach pokoju, ostatecznego, trwałego, honorowego i na wzajemnym porozumieniu opartego pokoju, postanowiły wszcząć rokowania pokojowe” [Traktat... 1921: 49,300].

Rząd polski reprezentowali: Jan Dąbrowski, Stanisław Kuzik, Edward Lachowicz, Henryk Starsburger i Leon Wasilewski, a w imieniu rządów: Rosyjskiej Socjalistycznej Federalnej Republiki Rad, Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad, której delegat dołączył w trakcie prowadzonych pertraktacji, oraz Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad występowali: Adolf Joffe, Jakub Haniecki, Emanuel Kliring, Jura Kociubiński i Leonid Oboleński. Najważniejsze zapisy Traktatu znajdują się w artykułach I, w którym stwierdzono, że stan wojny pomiędzy stronami ustaje oraz w artykule II,

którego treść brzmi: „Obie układające się strony, zgodnie z zasadą stanowienia narodów o sobie, uznają niepodległość Ukrainy i Białorusi” [Traktat... 1921: 49,300, III].

Zapisano też dokładny przebieg linii granicznej, o której przebiegu napiszemy poniżej. Istotny jest także artykuł III: „Rosja i Ukraina zrzekają się wszelkich praw i pretensji do ziem, położonych na zachód od granicy” [Traktat... 1921: 49,300, III].

Ostatnia strona traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r. Źródło: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AMSZ), sygn. Zespół 5,teczka 94, k. 14.

Ponadto zapisano, że „ze swej strony Polska zrzeka się na rzecz Ukrainy i Białorusi wszelkich praw i pretensji do ziem położonych na wschód od tej granicy” [Traktat... 1921: 49,300, III].

W Traktacie zapisano także zobowiązania w stosunku do obywateli narodowości polskiej, znajdujących się w Rosji, Białorusi i Ukrainie gwarantując im równouprawnienie, wszelkie prawa, swobodny rozwój kultury i języka oraz wykonywania obrzędów religijnych. Polska, na zasadzie wzajemności, gwarantowała wymienione prawa mieszkającym w Rzeczypospolitej Ukraińcom, Rosjanom i Białorusinom.

Fragment mapy z wyrysowanymi wariantami przebiegu granicy. Źródło: AAN, Akta Józefa Dąbskiego, sygn. 23.

Jak już zostało wspomniane, Traktat zawiera opis przebiegu granicy pomiędzy umawiającymi się stronami. Dla jej wyznaczenia została powołana

komisja delimitacyjna, a przewodniczącym polskiej delegacji był Leon Wasilewski (ojciec Wandy Wasilewskiej), jeden z sygnatariuszy Traktatu. Ponadto Rada Ministrów do składu delegacji powołała również: płk Mariana Hempla, Kajetana Rożnowskiego i B. Kowarskiego. Delegacja w maju 1921 r. liczyła łącznie 488 etatów [Żurawski 2011: 24]. W skład delegacji rosyjsko-ukraińsko-białoruskiej wchodził: Stanisław Pustkowski, Fiodor Kostjajew, Rudolf Jegorow, Leon Hajkis oraz Andrzej Tauzen. W skład delegacji Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie wchodziło 37 pracowników, w tym 15 zdeklarowanych komunistów i 11 czekistów [Żurawski 2011: 25].

Wobec znacznej długości granicy została ona podzielona na odcinki: połocko-wilejski, mińsko-nieświeski, poleski, wołyński i odcinek Zbrucza. Dla jej zdemilitaryzowania powołane zostały cztery podkomisje, które zajmowały się wymienionymi odcinkami za wyjątkiem odcinka granicy przebiegającej wzdłuż rzeki Zbrucz, uznając, że nie wymaga on ze względów oczywistych przeprowadzenia delimitacji, za wyjątkiem zasłupienia [Wasilewski 1923: 1].

Mieszana Komisja Graniczna na Wschodzie. Pierwszy z lewej ppłk Jan Hempel, drugi – lewej Leon Wasilewski, przewodniczący Delegacji Polskiej. Na pierwszym planie w ciemnym mundurze Stanisław Pustkowski, przewodniczący delegacji rosyjsko-białorusko-ukraińskiej. Źródło: A. A. Wawryniuk, *Od wojny do wojny. Granica wschodnia II Rzeczypospolitej po traktacie ryskim*, Lublin–Chełm 2017, s. 96.

Miejscem pobytu Komisji Głównej aż do końca 1921 r. był Mińsk, a następnie w 1922 r. Równo, miasto położone w woj. wołyńskim. Podkomisja Połocko-Wilejska miała swoją siedzibę w Połocku i Wilejce; Mińsko-

Nieswieska – w Mińsku, Rakowie i Nieświeżu; Poleska – w Łachwie i Wołyńska – w Równem i Krzemieńcu [Wasilewski 1923: 1].

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że na podstawie map dostarczonych przez stronę rosyjską, w trakcie zwiadu terenowego dokonanego przez przedstawicieli delegacji polskiej w Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie, stwierdzono dotychczas nieznanych ok. 1000 osiedli ludzkich, co do których należało ustalić na nowo przynależność do któregoś z państw – sygnatariuszy traktatu [Wawryniuk 2017: 130].

Jesienią 1922 r. sprawa politycznego ustalenia ostatecznej linii granicznej została zakończona, pozostało jedynie jej oznakowanie, w skład którego wchodził podwójny rząd słupów i kopców polskich i sowieckich stojących od siebie w odległości 5 metrów. Każdy z polskich słupów opatrzony był godłem Polski, napisem „Rzeczypospolita Polska” oraz kolejnym numerem.

23 listopada 1922 r. w Równem na Wołyniu został podpisany protokół przekazania całej granicy liczącej 1412,2 km oznakowanej 2281 słupami granicznymi i około 400 kopcami [Wasilewski 1923, 1].

Pomiary topograficzne przy słupach 1298. Źródło: Ośrodek KARTA, sygn. O_001404.

Pod względem politycznym granica dzieliła się na trzy odcinki. Pierwszy – z Rosją sowiecką – od trójstyku polsko-rosyjsko-łotewskiego znajdującego się po stronie polskiej we wsi Wiatka, rosyjskiej – Nowe Sioło, łotewskiej – Koskowce nad Dźwiną do folwarku Lipowo (P) aż do styku gra-

nic byłej guberni witebskiej i mińskiej. Ta część granicy liczyła 142 km. Drugi odcinek z Białorusią sowiecką rozpoczynał się od folwarku Lipowo i biegł aż do młyna wodnego w uroczysku Uhoł (P) leżącego na styku dawnych guberni mińskiej i wołyńskiej. Długość tego odcinka wynosiła 665,1 km. Trzeci, i ostatni odcinek rozpoczynał się od wyżej wymienionego uroczyska do granicy z Rumunią przy ujściu rzeki Zbrucz do Dniestru. Jego długość to 605,1 km [Wasilewski 1923: 7].

Pod względem charakterystyki terenu, przez który biegnie granica – 500 km stanowiły lasy, 460 – bagna i błota, około 450 km to tereny suche, otwarte, przede wszystkim pagórkowate, a 250 km granicy przebiegało rzekami [Wawryniuk 2017: 130].

Zgodnie z Traktatem ryskim, granicę między Polską z jednej a Rosją, Białorusią i Ukrainą z drugiej strony stanowi linia: wzdłuż Dźwiny od granicy Rosji z Łotwą aż do punktu, w którym granica byłej guberni wileńskiej styka się z granicą byłej guberni witebskiej; dalej granica byłej guberni wileńskiej i witebskiej do drogi, łączącej wieś Drozdy z miejscowością Orzechowno, pozostawiając drogę i miejscowość Orzechowno po stronie Polski; dalej, przecinając kolej żelazną koło Orzechowna i skręcając na południowy zachód, biegnie wzdłuż drogi żelaznej, pozostawiając stację Zahacie po stronie Polski, w. Zahacie po stronie Rosji, a w. Stelmachowi po stronie Polski (na mapie wieś nieoznaczona); dalej wzdłuż wschodniej granicy byłej guberni wileńskiej do punktu, w którym schodzą się powiaty: dzieśnieński, lepeński i borysowski; dalej wzdłuż granicy byłej guberni wileńskiej na przestrzeni około jednej wiorsty do skrzyżowania jej na zachód koło z. Sosnowiec (na mapie nie oznaczono); dalej linią prostą do źródeł rzeczki Czernicy na wschód od Hornowa, potem wzdłuż rzeczki Czernicy do w. Wielkiej Czernicy, pozostawiając ją po stronie Białorusi; dalej na południowy zachód w poprzek jeziora Miadzioł, stamtąd do w. Zarzeczyck, pozostawiając tę ostatnią oraz w. Chmielewyszczynę po stronie Białorusi, a w. Starosiele i w. Turowszczynę po stronie Polski; dalej na południowy zachód od rzeki Wilji aż do ujścia do niej ze wschodu bezimiennej rzeczki na zachód od Drohomicz, pozostawiając po stronie Białorusi wsie: Uhły, Wolbarowicze, Borowe, Szunowkę, Beztrock, Daleką, Klaczkówkę, Zazantów i Maciejowce, a po stronie Polski wsie: Komajsk, Raszkówkę, Osowę, Kusk, Wardomicze, Sołone i Milcz; dalej rzeką Wilią aż do traktu, idącego na południe od m. Dołhinowa; dalej na południe do w. Baturyna, pozostawiając po stronie Białorusi cały trakt i wsie: Rogozin, Tokary, Połosy i Hłuboczany, a po stronie Polski wsie: Owsianki, Czarnorucze, Żurawę, Ruszczyce, Zaciemień, Borki, Czerwiaki i Batury; dalej na m. Radoszkowicze, pozostawiając po stronie Białorusi wsie: Papasze, Sieliszcz, Podworany, Trusowicze północne, Doszki, Cyganowo, Dworzyszcz i Czyrewicze, a po stronie Polski wsie: Łukowiec, Mordasy, Rubce, Ławcowicze północne i południowe, Budźki, Klimonty, Wielkie Baszty i m. Radoszkowicze; dalej po rzece Wiązówce do w. Lipienie, pozostawiając ostatnią po stronie Polski, stąd na południowy zachód, przecinając kolej i pozostawiając st. Radoszkowicze po stronie Białorusi; dalej na wschód od m. Rakowa,

pozostawiając po stronie Białorusi wsie: Wiekszyce, Dołżenie, Mietkowę, W. Borozdynkę i Kozielszczyznę, a po stronie Polski wsie: Szypowały, Macewice, Stary Raków, Kuczkuny i m. Raków; dalej do m. Wołmy, pozostawiając po stronie Białorusi wsie: Wielkie Sioło Malawkę, Łukasze i Szczepki, a po stronie Polski wsie: Duszkowo, Chimorydy, Jankowice i m. Wołgę; dalej wzdłuż traktu od m. Wołmy do m. Rubieżewicz, pozostawiając ten trakt i miasteczko po stronie Polski; dalej na południe od karczmy bezimiennej w punkcie przecięcia kolei żelaznej Baranowicze – Mińsk i traktu N. Świerzeń – Mińsk (według mapy 10 wiorstowej nad literą „M” w wyrazie Miezinowka, zaś według mapy 25 wiorstowej przy Kołotowie), pozostawiając karczmę po stronie Polski, przy czym po stronie Białorusi pozostają wsie: Papki, Żywica, Połoniewicze i Osinówka, zaś po stronie Polski wsie: Lichacze i Rożanka; dalej do środka drogi między Nieświeżem a Cimkowiczami na zachód od Kukowicz, pozostawiając wsie: Sewerynowi, Kutiec, Łuninę, Jażwinę północną, Bieliki, Jażwin, Rymarze i Klukowicze po stronie Białorusi, a po stronie Polski wsie: Kul, Buczne, Dwianopol, Żurawy, Posieki, Juszewicze, Listny północne i południowe, Sułtanowszczyznę i Pleszewicze; dalej w połowie drogi między Kleckiem a Cimkowiczami (między wsiami Puzowo i Prochody), pozostawiając po stronie Białorusi wsie: Rajówkę, Sawicze, Zarakowce i Puzowo, zaś po stronie Polski wsie: Marusin, Smolicze wschodnie, Lecieszyn i Prochody; dalej od szosy warszawsko–moskiewskiej, przecinając ją na zachód od w. Filipowicz zachodnich, pozostawiając w. Cichowę po stronie Białorusi, a w. Jodczyce po stronie Polski; dalej na południe od rzeki Moroczy przy Chropolu, pozostawiając wsie: Stare Mokrawy, Zawodrze, Mokrawy i Choropol po stronie Białorusi, a wsie: Ciecierowiec, Ostaszki, Łozowicze i Nowe Mokrawy po stronie Polski; dalej wzdłuż rzeki Moroczy aż do ujścia jej do rzeki Słuczy mińskiej; dalej wzdłuż rzeki Słuczy aż do ujścia jej do rzeki Prypeci; dalej w ogólnym kierunku na w. Bereźce, pozostawiając wsie: Lubowicze, Chilczyce i Bereźce po stronie Białorusi, a wsie: Łutki północne i południowe po stronie Polski; dalej wzdłuż drogi na w. Bukczę, pozostawiając drogę i wieś Bukczę po stronie Białorusi, a w. Kormę po stronie Polski; dalej w ogólnym kierunku do kolei Sarny – Olewsk, przecinając ją między st. Ostki i st. Snowidowicze, pozostawiając po stronie Ukrainy wsie: Wojtkowicze, Sobiczyn, Michałówkę i Budki Snowidowickie, a po stronie Polski wsie: Radziłowicze, Raczków, Białowiską, Białowiż i Snowidowicze; dalej w ogólnym kierunku do w. Myszakówki, pozostawiając po stronie Ukrainy wsie: Majdan Hołyszewski, Zaderewie, Mariampol, Żoły, Klonowę i Rudnię Klonowską, a po stronie Polski wsie: Derć, Okopy, Netrebę, Woniacze, Perełyśniankę, Nową Hutę i Myszakówkę; dalej do ujścia rzeki Korczyka, pozostawiając w. Młynek po stronie Ukrainy; dalej w górę rzeki Korczyka, pozostawiając m. Korzec po stronie Polski; dalej w kierunku ogólnym do w. Milatyna, pozostawiając po stronie Ukrainy wsie: Poddubce, Kilikijów, Dołki, Narajówkę, Ułaszanówkę i Marianówkę, a wsie Bohdanówkę, Czernicę, Kryłów, Majków, Dołhę, Friederland, Porębę Kuraską i Milatyn po stronie Polski; dalej wzdłuż drogi z w. Milatyna do m. Ostroga, pozostawiając wsie: Mosz-

czanówkę, Krzywiny i Sołowieje po stronie Ukrainy, a wsie: Moszczenicę, Bodówkę, Wilbowno, miasto Ostróg i drogę po stronie Polski; dalej w górę rzeki Wilji do w. Chodaki, która zostaje po stronie Polski; dalej w kierunku ogólnym do m. Białozórki, pozostawiając po stronie Ukrainy wsie: Wielką Borowicę, Stepanówkę, Bajmaki północne i południowe, Liski, Siwki, Wołoski, m. Jampol, wsie: Didkowce, Wiązowiec i Krzywczyki, a po stronie Polski wsie: Bołożówkę, Sadki, Obory, Szkrobotówkę, Pańkowce, Grzybowę, Łysoharkę, Wołodźków i m. Białozórkę; dalej do rzeki Zbrucza, pozostawiając drogę i w. Szczęsnówkę po stronie Polski; dalej wzdłuż rzeki Zbrucza do ujścia jej do rzeki Dniestru [Traktat... 1921: 49,300,II].

W wyniku pertraktacji i uzgodnień prowadzonych w ramach Mieszanej Komisji Granicznej od strony wschodniej do Polski przyłączone zostały wsie: Wójtowicze, majątek Wójtowicze, wieś Budki Wójtowickie, część leśnictwa głuźkowickiego, część majątku Sobiczyn, w tym futory i zaścianki o przeważającej większości polskiej jak: Kupiel, Słobódka, Stary Zawód, Butyń, Dubiszcz i inne, wieś Budki Snowidowickie, Młynek, grunty majątku Ujście nad Koryczkiem oraz 57 futorów, w tym 39 polskich. Ogółem do terytorium Rzeczypospolitej przyłączono 26 682 dziesięciny i około 3000 osób, w większości Polaków. W zamian za otrzymanie terytorium Polska przekazała Białorusi i Ukrainie 27 567 dziesięcin, na których mieszkało 3280 osób [Wasilewski 1923: 5].

Wraz z wyznaczeniem nowej granicy część obywateli Polskich znalazła się na terytorium Białorusi lub Ukrainy, a część Białorusinów i Ukraińców na terytorium Polski. By uregulować problem obywatelstwa Minister Spraw Wewnętrznych jeszcze w 1921 r. wydał rozporządzenie o obywatelstwie Państwa Polskiego.

Paragraf 1 postanawia: „Kto udowodni: 1/ że pochodzi od uczestników walk o niepodległość Polski w okresie od 1830 do 1865 r., lub, że jest potomkiem osoby, która nie dalej niż w trzecim pokoleniu stale zamieszkiwała na terytorium dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, 2/ i że sam swą działalnością, używaniem języka polskiego, jako mowy potocznej i wychowaniem swego potomstwa zaznaczył w sposób oczywisty przywiązanie swe do narodowości polskiej uprawniony jest do wyboru obywatelstwa polskiego bez względu na to, gdzie przebywał w dniu wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Traktatu” [Rozporządzenie...1921: 59,375].

Biorąc pod uwagę podział administracyjny, wschodnia granica Polski stykała się z 14 powiatami i 86 gminami.

Tabela 1. Powiaty i gminy wschodniego pogranicza II Rzeczypospolitej Polskiej

L.P.	Powiat nadgraniczny	Gmina nadgraniczna
1.	Dzisna	Leonpol, Mikołajewo, Dzisna, Jazno, Ksaweryn, Prozoroki
2.	Duniłowicze	Tumiłowicze, Dokrzyce, Parafianowo
3.	Wilejka	Dolhinów, Ilja, Olkowicze, Chocieńczyce, Radoszkowicze
4.	Stolpce	Raków, Wołma, Rubieżewicze, Zasule, Świerżeń, Mikołajewszczyzna
5.	Nieśwież	Howiezna, Lesuny, Łań, Klecki, Hrycewicze
6.	Łuniec	Ostrowczyce, Czuczewicze, Lenino, Dawidgródek, Berezów
7.	Sarny	Kisorycze
8.	Równe	Ludwipol, Korzec
9.	Ostróg	Kryłów, Majków, Sijańce, Chorów, Nowomalin
10.	Krzemieniec	Szumsk, Dederkały, Białozórka
11.	Zbaraż	Palczyńce, Toki, Worobiówka, Prosoyce
12.	Skalat	Dorofijówka, Staromiejszczyzna, Podwołczyska, Mysłowa, Czerniszówka, Orzechowiec, Rożyska, Tarnoruda, Faszczówka, Łuka Mała, Kokoszyńce, Kozina, Kałaharówka, Wolica, Kręciłów
13.	Husiatyn	Husiatyn, Olchowczyk, Trybuchowiec, Trojanówka, Bednarówka, Szydłowiec, Siekierzyńce, Zielona, Liczkowe, Horodnica
14.	Borszczów	Bereżanka, Trójca, Skala, Podfilipie, Wierzbówka, Zatlucze, Nirwa, Zalesie, Nowosiółki, Zawale, Kuczyńce, Paniowce, Boryszkowce, Okopy, Gusitynek, Puklaki

Powiaty i gminy na wschodnim pograniczu. Opracowanie własne na podstawie: L. Wasilewski, *Wschodnia granica Polski*, Warszawa 1923, s. 8.

Tymczasem w 1923 r. zastępca ukraińskiego komisarza dla spraw zagranicznych Jakow Jakowlew przed kilku dniami (źródło jest datowane na 19 kwietnia 1923 r. przyp. aut.) powiedział m.in. „Decyzja narady paryskiej (w sprawie uznania granicy wschodniej przyp. aut.) nie obowiązuje nas. W ciągu trzech ostatnich lat poznaliśmy praktycznie cenność i powagę podobnych decyzji. (...) Jest jednak bardzo źle, że Polska dowierając trwałości podobnej decyzji, zalała Galicję swoimi wojskami i policją. Rząd centralny Związku Republik Socjalistycznych, a także ludność Ukrainy kategorycznie oświadczy, że decyzja o losach Galicji, bez wypowiedzenia się jej ludności i bez zgody rządu Związku Republik Sowieckich nie ma znaczenia; ten sam punkt widzenia mają nasi przeciwnicy, znajdujący się na emigracji. Rosyjski i ukraiński naród nigdy nie pogodzi się z polskim gwałtem” [*Ukraina sowiecka...* 1923: 2].

Zdecydowane stanowisko w sprawie granicy wschodniej zajął także przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej Chrystian Rakowski, w wygłoszonej – jak to określono – wielkiej mowie – powiedział m.in.: „Aby przeszkodzić dokonaniu przez Polskę gwałtu nad Wschodnią Galicją²² rząd ukraiński jeszcze przed wydaniem

²² Terminologię zachowano zgodnie z cytowaną wypowiedzią. Jest oczywistym, że Galicja występowała jako część Austro-Węgier i wraz z rozpadem tego państwa w 1918 r. nazwa przestała jako taka istnieć. W mojej ocenie po 1918 r. w miejsce Galicji winna być używana nazwa Małopolska.

decyzji zajął zupełnie określoną pozycję i 12 marca przesłał państwowym Ententy notę protestacyjną. Jednakże gwałt został dokonany. Nasz protest nie był przyjęty pod rozwagę. Nasza pozycja w tej sprawie pozostaje niezmienna. Przekonani, że wyrażamy ogólną wolę robotników i włościan całej Ukrainy, znowu podnosimy protest przeciwko gwałtowi, dokonanemu nad robotnikami i włościanami Galicji Wschodniej” [*Ukraina sowiecka...* 1923: 2].

Jak się wydaje, strona polska również nie była zadowolona z ustaleń co do przebiegu granicy. „Polska Zbrojna” w kilkuodcinkowej informacji napisała: „Granica Polski nakreślona traktatem ryskim nie dała nam tej linii, której by można uważać za granicę Rzeczypospolitej tj. linii Dźwina – Berezyna – Dniepr” [*Nasza granica...* 1923: 6].

Stanowisko w sprawie granic zajmowało wielu polityków polskich, w tym m.in. Władysław Sikorski, ówczesny Prezes Rady Ministrów i Minister Spraw Wewnętrznych, który w odezwie skierowanej do „obywateli Kresów Wschodnich”, stwierdził: „W dniu 14 marca 1923 r. Rada Ambasadorów państw sprzymierzonych uznała bezwarunkowo i bez zastrzeżeń granice wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej. Granice te zamykają obszary od wieków złączone z Macierzą...” [*Życie polityczne...* 1923: 2].

Z punktu widzenia politycznego i formalno-prawnego sprawę granic wschodnich II Rzeczypospolitej kończy powyższa decyzja Rady Ambasadorów ogłoszona w Dzienniku Ustaw z 20 kwietnia 1923 r. [Oświadczenie...1923: 49,333].

Na podstawie zapisów traktatu ryskiego skrajne punkty terytorium Polski, którego powierzchnia wynosiła 388,6 tys. km² to: na północy – 55°51’N (pow. braclawski, woj. wileńskie), na południu – 47°44’N (pow. kosowski, woj. stanisławowski), na zachodzie – 15°47’E (pow. międzychodzki, woj. poznański), na wschodzie – 28°22’E (pow. dziśnieński, woj. wileńskie). Rozciągłość południkowa wynosiła więc 8°07’, co odpowiada 903 km, a rozciągłość liczona na 52 równoleżniku wynosiła 12°35’, co odpowiadało 864 km [Wawryniuk 2017: 261].

Groźne pogranicze

Wytyczenie granicy polsko–sowieckiej nie zlikwidowało problemu bezpieczeństwa na granicy i pograniczach. Jak podaje Wojciech Włodarkiewicz, wschodnia granica Polski już po delimitacji była granicą niespokojną. Przykładowo w 1924 r. na tym pograniczu odnotowano 189 napadów rabunkowych i dywersyjnych oraz 28 akcji sabotażowych prowadzonych przez około 1000 dywersantów, między innymi dwie głośne akcje terrorystyczne: we wrześniu zatrzymano pociąg Pińsk – Łunie pod stacją kolejową Łowcza i obrabowanie pasażerów, podróżował nim m.in. wojewoda poleski Medard Dawnarowicz oraz napad na położone nad Niemnem nadgraniczne miasto Stołpce, znajdujące się w odległości 67 km od Mińska [Włodarkiewicz, 14].

Po wielu zmianach organizacyjnych i kilku formacji strzegących wschodnich granic Rzeczypospolitej, w 1924 r. ochronę wschodniego kordonu państwa polskiego przejęli żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza, którzy do 1939 r. wypełniali swoją misję.

Posterunek KOP przy młynie nad Zbruczem. Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1753-1.

Żołnierze KOP-u na granicy polsko-radzieckiej, podczas spotkania z patrolem sowieckim. Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-W-1760-3.

Strażnica Korpusu Ochrony Pogranicza nad Słuczą, na granicy polsko–radzieckiej. Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1–W–1769–1.

Pomimo trudnej sytuacji na pograniczu już w 1924 r. władze zdecydowały o utrzymywaniu bezpośredniej osobowej i towarowej komunikacji kolejowej. W tym celu podpisano konwencje, w której ustalono zasady regulujące przemieszczanie się osób i przewóz towarów. Na granicy polsko-sowieckiej funkcjonowały następujące stacje graniczne: Zahacie – Firanowo; Stołpce – Niegorełoję; Mikaszewicze – Żytkowiczi; Zdobunowo – Szepietówka; Podwołczyska – Wołczysk [Konwencja... 1924: 50,344] oraz od 1926 r. Olechnowicze – Radoszkowiczy [Protokół... 1924: 56,358,1].

Z dróg bitych, których było wówczas niewiele, najważniejszą rolę odgrywały: szosa Słucka, czyli Moskiewska i szosa Równe – Zwiahel tzw. Kijowska. Reszta dróg i traktów, parokrotnie przecinających linię graniczną była w stanie miernym, mosty zaś na ogół złe, od lat nienaprawialne [Nasza granica... 1923: 6]. Przykładem może tu być szosa w Korcu, łącząca Wołyń z sowiecką republiką, która w 1927 r. z uwagi na ograniczenia stosowane przez Sowietów zarosła trawą, a roгатka graniczna podnosiła się bardzo rzadko dla przepuszczenia podróżnych [Orłowicz 1929: 94] zauważyć, że w 1924 r. w Polsce było zarejestrowanych 7501 samochodów, w tym tylko 8 w województwie tarnopolskim, 41 w wileńskim, a 68 w wołyńskim. W 1939 r. w kraju jeździło już 41 948 samochodów, w tym 350 w województwie tarnopolskim, 546 w wileński oraz 2461 w województwie lwowskim [Kresy Wschodnie...].

W dwudziestoleciu międzywojennym władze Rzeczypospolitej prowadziły konsekwentną politykę rozwoju gospodarczego Kresów Wschodnich. Powstało wówczas wiele nowych zakładów pracy, dające zatrudnienie mieszkańcom tego obszaru.

Ponadto dużą rolę w normalizacji stosunków narodowościowych odegrał wojewoda wołyński Henryk Józewski. Nie osiągnięto jednak zgodnej współpracy Polaków i Ukraińców, których oprócz narodowości, często dzieliły także religie, obyczaje, a nawet zwykła zawiść o prawo do tych ziem.

Żołnierz sowiecki niszczy polski słup graniczny, Źródło: А. Дюков, „Пакт Молотова-Риббентрона” в вопросах и ответах, Москва 2009, с. 108.

Granica pomiędzy Polską a jej wschodnimi sąsiadami ustanowiona w oparciu o Traktat ryski z 1921 r. przetrwała do 17 września 1939 r., a jej formalną likwidacją było ustanowienie granicy niemiecko–radzieckiej, którą wytyczała wspólna komisja graniczna. Han Frank zapisał w swoim dzienniku, że w dniach od 26 do 27 października 1939 r. obradowała niemiecko–radziecka Komisja Granicznej, której ze strony ZSRR przewodniczył dyrektor ministerialny Aleksandrow. W trakcie spotkania stwierdził on, że „negocjacja dotyczące granicy stanowią kolejną możliwość udowodnienia niemiecko–radzieckiej pogłębiającej się przyjaźni i że duch, w jakim prowadzone były te negocjacje, jest duchem współpracy na rzecz dobra niemieckiego i radzieckiego narodu, dwóch największych ludów Europy” [Rok 1939... 2019: 27].

Tak więc historia zatoczyła swoisty krąg z udziałem Niemiec, Ukrainy i Rosji Radzieckiej od 1918 r. do 1939 r.

Wnioski i perspektywy następnych badań

Z uwagi na fakt, że temat granic wschodnich Polski okresu II Rzeczypospolitej wywołuje do dziś komentarze, w tym zarzucające ówczesnym elitom politycznym podejmowanie niesprawiedliwych decyzji lub ich anulowanie, tematyka zasługuje na dalsze pogłębione badania naukowe, w tym kwerendy w Archiwum Akt Nowych, w którym znajduje się wydzielony zespół akt Leona Wasilewskiego, nr zespołu 390, sygn. 45–56, przewodniczącego delegacji polskiej Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie, a która wspólnie z przedstawicielami sowieckimi zajmowała się delimitacją granicy. Ponadto do zbadania są również akta Jana Dąbskiego, sygn. 1–15, które w 2018 r. rodzina przekazała do powyższego Archiwum.

Literatura

- Dekret Naczelnika Państwa z dnia 8 lutego 1919 r. ustanawiający zarząd wojskowy na ziemiach Litwy i Białorusi, Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (Dz. Urz.Z.C.Z.W), 1920, poz. 1 i 168.
- Grossfeld L., (1974) *Sprawa Chełmszczyzny w 1918 r.*, „Kwartalnik Historyczny” nr 1, s. 35. PAN IH, PTH Warszawa.
- Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad o bezpośredniej osobowej i towarowej komunikacji kolejowej, podpisana w Warszawie dnia 24 kwietnia 1924 r. Dz. U. 1924, Nr 50, poz. 344.
- Kowalczyk J., *Granica polsko–ukraińska w XX wieku*, „Przegląd Geopolityczny”, t. 2. Polskie Towarzystwo Geopolityczne Warszawa.
- Kozicki S., *Sprawa granic Polski na Konferencji pokojowej w Paryżu 1919 r.*, Warszawa 1921. Księgarni i Skład Nut Perzyński, Niklewicz i S–ka, Warszawa.
- *Kresy Wschodnie II RP (1918–1939)*, http://kresy-siberia.org/kresy/?page_id=310&lang=pl, [data dostępu 31 maja 2020].
- *Nasza granica wschodnia* „Polska Zbrojna” 1923, nr 46. Wydawca: Remigiusz Kwiatkowski Warszawa
- *Nasza granica wschodnia*, „Polska Zbrojna” 1923, nr 45. Wydawca: Remigiusz Kwiatkowski Warszawa.

- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*, Łuck 1929. Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Łucku.
- Oświadczenie Rządowe z dnia 20 kwietnia 1923 r. w przedmiocie uznania granic wschodnich Rzeczypospolitej Dz. U. 1923, nr 49, poz. 333.
- Protokół między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad, zmieniający niektóre postanowienia Konwencji o bezpośredniej osobowej i towarowej komunikacji kolejowej z dnia 24 kwietnia 1924 r. podpisany w Moskwie dnia 26 lipca 1934 r. Dz. U. 1935, Nr 56, poz. 358.
- *Rok 1939 w dzienniku Hansa Franka*, oprac. P. Kosiński, Warszawa 2019. Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Warszawa.
- Rozkaz Naczelnego Wodza W.P. z dn. 12 maja 1919 r. dotyczący organizacji zarządu cywilnego na obszarach wschodnich zajętych przez Wojsko Polskie, Dz. Urz. Z.C.Z.W, poz. 15.
- Rozkaz Naczelnego Wodza W.P. z dnia 15 września 1920 r. w przedmiocie określenia kompetencji Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawach Z.T.P. i E. oraz rozgraniczenia kompetencji cywilnych i wojskowych na tych terenach, Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych (Dz. Urz. Z.T.P. i E.), 1920, Nr 1, poz. 4.
- Rozkaz Naczelnego Wodza W.P. z dnia 9 września 1920 r. o mianowaniu p. Władysława Raczkiewicza Szefem Zarządu terenów Przyfrontowych i Etapowych, Dz. Urz. Z.T.P. i E., 1920, Nr 1, poz. 3.
- Rozkaz Naczelnego Wodza W.P. z dnia 9 września 1920 r. o zniesieniu Urzędu Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich oraz Komisarza Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego, Dz. Urz. Z.T.P. i E., 1920, Nr 1, poz. 2.
- Rozkaz Naczelnego Wodza Wojska Polskiego z dnia 29 maja r. 1920 do Pana Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich w sprawie odpowiedzialności Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich wobec Rządu Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. Urz. Z.C.Z.W, poz. 1057.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 11 marca 1921 roku wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw zagranicznych i Ministrem Skarbu w przedmiocie nabycia i utraty obywatelstwa polskiego na zasadzie art. IV traktatu pokoju między Polska a Rosją i Ukrainą, podpisanego w Rydze dnia 18 marca 1921 r. Dz. U. 1921, Nr 59, poz. 375.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 listopada 1920 r. w przedmiocie zniesienia i likwidacji Tymczasowego Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych, Dziennik Ustaw (Dz. U.) 1920, Nr 115, poz. 762.
- Rozporządzenie Szefa Z.T.P. i E. z dnia 6 XI 1920 r. w przedmiocie utworzenia powiatu lubomelskiego i wydzielenia gmin z powiatu kowelskiego, Dz. Urz. Z.T.P. i E. 1920 Nr 5, poz. 41.
- Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku, Dz. U. 1921, Nr 49, poz. 300.
- *Ukraina sowiecka nie uznaje granic Polski*, „Polska Zbrojna” 1923, nr 105. Wydawca: Remigiusz Kwiatkowski Warszawa.
- Ustawa o preliminarzach pokojowych i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad, podpisana w Rydze, Dz. U. 1920, Nr 101, poz. 667 i 668.
- Wasilewski L., *Wschodnia granica Polski*, Warszawa 1923. Główny Urząd Statystyczny Warszawa.
- Wawryniuk A. A., *Od wojny do wojny. Granica wschodnia II Rzeczypospolitej po traktacie ryskim*, Lublin–Chełm 2017, s. 12. Multiprof Chełm, PWSZ Chełm.
- Wawryniuk A. A., *Ojczyzna w potrzebie... Polonia amerykańska wobec Polski w obu wojnach światowych*, Chełm–Lublin 2020, s. 58, 76. Multiprof Chełm.
- Włodarkiewicz W., *Ciernista droga realizacji Traktatu ryskiego – stosunki polsko-radzieckie w latach 1921– 1926*, s. 14.
- Żurawski A., *Delimitacja granicy ustalonej Traktatem ryskim*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 1. Wojskowe Biuro Historyczne im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej w Warszawie.
- *Życie polityczne, Premier do obywateli na Kresach*, „Polska Zbrojna” 1923, nr 87. Wydawca: Remigiusz Kwiatkowski Warszawa.

Andrzej Wawryniuk, dr hab. Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie.

Andrzej Wawryniuk, post-doctoral degree, The State School of Higher Education in Chelm.

Dane kontaktowe / Contact details: awawryniuk@pwsz.chelm.edu.pl